

Marek Przeździecki*

Historyczne procesy identyfikacji narodowej i wznaniowej dawnej Rzeczypospolitej

Procesy narodotwórcze i tożsamość naradowa

Kształtowanie się narodów¹ jest rezultatem skomplikowanych i długotrwałych procesów, z których największe znaczenie mają procesy historyczne.² Na procesy narodotwórcze³ wpływa wiele czynników (obiektywnych i subiektywnych⁴), które na siebie oddziałują. Historycznie przynależność narodową utożsamiało się z więzią pokrewieństwa (prawo krwi), w której dzieci dziedziczyły przynależność po rodzicach. Za naturalne

* Mgr. **Marek Przeździecki** – doktorant Instytutu Stosunków Międzynarodowych na Wydziale Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego.

¹ W potocznym rozumieniu naród jest pierwotną zbiorowością ludzi wywodzących się ze wspólnego pnia i posługujących tym samym językiem. Definicja narodu, która łączy się z pojęciem tożsamości narodowej, mówi, że jest to ogół mieszkańców pewnego terytorium, posługujących się jednym językiem (wyjątek stanowią np. Szwajcarzy), związanych wspólną przeszłością i kulturą oraz wspólnymi interesami politycznymi i gospodarczymi.

² Świadomość narodowa często definiowana jest jako poczucie więzi łączących pewną zbiorowość posiadającą własne państwo (lub dążącą do jego utworzenia), posługującą się tym samym językiem i mającą poczucie wspólnego pochodzenia. Szerzej: H. Manikowska, *Więź narodowa i państwowa w: Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.*, red. B. Gerek, Warszawa 1997, s. 886.

³ Ernest Gellner uważał, że zbiór osób staje się narodem tylko wtedy, gdy z tytułu przynależności do niego osoby te mają wobec siebie obowiązki i prawa. Biorąc zaś pod uwagę czynniki narodotwórcze, definiuje naród jako „trwałą, historycznie ukształtowaną zbiorowość ludzi, stanowiącą wspólnotę pochodzenia, języka, terytorium, kultury oraz życia gospodarczego i politycznego z ukształtowaną świadomością narodową wyrażającą się w poczuciu odrębności i tożsamości”. Szerzej: E. Gellner, *Narody i nacjonalizmy*, Warszawa 1991.

⁴ Czynniki obiektywne to terytorium, wspólnota pochodzenia, języka, kultury, życia gospodarczego i politycznego, a czynnikami subiektywnymi są zjawiska należące do sfery świadomości narodowej, czyli przekonanie ludzi wchodzących w skład pewnej zbiorowości, że tworzą narodową wspólnotę.

kryteria tworzenia się narodu przyjmowano kryterium pochodzenia, językowe i terytorialne. Ważnym czynnikiem narodotwórczym jest wspólnota kultury i obyczajów, a wspólne dziedzictwo kulturowe ma istotne znaczenie dla integracji narodów na płaszczyźnie uznawanych wartości kulturowych oraz daje grupom etnicznym poczucie jedności. Etniczna definicja narodu zalicza do wspólnoty kulturowej tradycje, obyczaje, kulturę ludową i wierzenia religijne. Wspólnotę kulturową narodu tworzą ponadto reprezentacyjne elementy twórczości (sztuka, architektura, literatura, muzyka) składające się na dziedzictwo kulturowe. Możemy też wyróżnić ekonomiczne koncepcje kształtowania się narodu. Do czynników narodotwórczych zaliczamy ponadto czynnik ideologiczny (zyskujący na znaczeniu).⁵ Procesy narodotwórcze poprzedzone są na ogół kształtowaniem się tożsamości narodowej.⁶ Gdy Ernest Gellner mówi o potrzebie wzajemnego uznania się za rodaków,⁷ wiąże to z procesem przechodzenia grup etnicznych od identyfikacji z obszarem „małej ojczyzny” do identyfikacji z obszarem „wielkiej wspólnoty”.

Pojęcie tożsamości ma charakter złożony i wiąże się z pojęciem procesów identyfikacyjnych. W odniesieniu do człowieka jest to świadomość siebie, swoich cech i własnej odrębności⁸, a w odniesieniu do społeczności – świadomość wspólnych cech i poczucie jedności. Tożsamość każdego podmiotu jest wartością zmienną, a jako kategoria mentalna ma istotne znaczenie przy badaniu roli dziedzictwa kulturowego w procesach integracyjnych. „*Pierwszym aspektem tożsamości jest poczucie odrębności, niepowtarzalności, drugim zaś – poczucie kontynuacji*”.⁹ Etymologia pojęcia tożsamości nawiązuje do procesów komunikowania się z innymi, jako drogi do wykształcenia poczucia wspólnoty, a także odrębności i odmienności. W wymiarze historycznym tożsamość wypełnia zaś „*luki w pamięci indywidualnej i zbiorowej*”.¹⁰ Można dostrzec prawidłowości rozwojowe w historii stosunków międzynarodowych, które ukształtowały różne formy

⁵ Szerzej: W. Wrzesiński, *Polska, Polacy, mniejszości narodowe*, Wrocław 1992, s. 8.

⁶ Wyróżniamy tożsamość wewnętrzną i zewnętrzną państwa (identyfikację w stosunkach międzynarodowych).

⁷ Szerzej: E. Gellner, op.cit. s. 16.

⁸ Erik Erikson uważał, że tożsamość człowieka zawarta jest głęboko w jego podświadomości i oznacza przede wszystkim ciągłe poczucie bycia sobą. Szerzej: S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006, s. 21.

⁹ Przekonanie podmiotu o niezmienności trwania jest „*źródłem budowania kolejnych wymiarów tożsamości terytorialnej, narodowej, religijnej czy międzynarodowej*”. Ibidem, s. 24–25.

¹⁰ Ibidem, s. 24.

życia międzynarodowego, w tym dążenie narodów do samostanowienia i wyrażania swojej tożsamości.¹¹

Tożsamość narodowa jest dla każdego podmiotu tożsamością podstawową, naturalną¹² i wiąże się z tożsamością państwową.¹³ Pojmowanie tożsamości narodowej, prowadzące do skrajnego identyfikowania czy idealistycznego utożsamiania się z wartościami narodowymi, może łatwo nabrać cech nacjonalizmu. Jako pojęcie stosowane w politologii, nacjonalizm to postawa społeczna i polityczna oraz ideologia uznająca interes własnego narodu za wartość najwyższą.¹⁴

W historii Polski niewiele było okresów, kiedy granice państwa były wyznaczane przez zasięg zwartych skupisk polskiego zasiedlenia, częściej były to okresy, kiedy pozostawały one za granicami polskiego państwa.¹⁵ W XVI–XVIII w. w Rzeczypospolitej (podobnie jak w Europie) nie istniały narody w znaczeniu, które przyjęto w XIX w.¹⁶ W Rzeczypospolitej ukształtował się naród szlachecki, a jego silna pozycja była nieporównywalna z sytuacją stanu szlacheckiego w innych państwach. Przemiany i procesy integracyjne zachodzące w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim powodowały z jednej strony narastanie poczucia wspólnoty stanu szlacheckiego, a z drugiej zachowywanie poczucia odrębności. W Koronie zrodził się pogląd, że cały stan szlachecki jest pochodzenia sarmackiego. Litwini natomiast, choć uznawali, że są obywatelami Rzeczypospolitej, chcieli zachowywać odrębność, negując tezę o swoim sarmackim pochodzeniu.¹⁷ Analiza procesów narodotwórczych w Rzeczypospolitej dotyczy z racji obszaru, jaki zajmowała, genezy pochodzenia Polaków, Litwinów, Łotyszy, Estończyków, Białorusinów i Ukraińców, a także w pewnym stopniu Rosjan.

¹¹ Ale też rywalizację państw i rosnącą współzależność narodów. J. Kukulka, *Historia współczesna stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2007, s. 15–18.

¹² Naturalnymi cechami państwa narodowego jest wspólnota języka, tradycji, religii i instytucji.

¹³ Ze społecznego punktu widzenia tożsamość narodowa jest najważniejszą cechą identyfikacji, a więc najważniejszą ze wszystkich tożsamości.

¹⁴ Głosząca, że suwerenne państwo narodowe jest najwłaściwszą formą organizacji społeczności złączonej wspólnotą pochodzenia, języka, historii i kultury. Por.: A. Walicki, *Naród, nacjonalizm, patriotyzm*, Kraków 2009; A.D. Smith, *Nacjonalizm*, Warszawa 2007; P. Lawrence, *Nacjonalizm, historia i teoria*, Warszawa 2009.

¹⁵ Układ stosunków narodowościowych na obszarach wchodzących w skład polskiego państwa zazwyczaj był określony diasporą narodową. Szerzej: W. Wrzesiński, *Polska, Polacy, mniejszości narodowe...*, op.cit., s. 5.

¹⁶ W XIX w. naród rozumiano jako pewną zbiorowość ludzi wyodrębnioną przez świadomość narodową.

¹⁷ Szerzej: H. Wisner, *Unia, sceny z przeszłości Polski i Litwy*, Warszawa 1988, s. 203–215.

Część historyków wyraża pogląd o „naturalnej” genezie narodu polskiego, której korzeni należy poszukiwać w średniowieczu.¹⁸ Pierwsze wieki istnienia państwa polskiego przebiegały pod znakiem procesów chrystianizacji. Monarchia piastowska ukształtowała się wokół idei Korony Królestwa Polskiego, a jagiellońska zwróciła się ku wschodnim sąsiadom, tworząc sprzyjające warunki dla procesów mieszania się różnych kultur na skalę niespotykaną w ówczesnej Europie.¹⁹ W XIII w. na ziemiach polskich rozpoczął się również proces osadniczy (napływ Niemców, Żydów, Flamandów, Walonów, Włochów), który zmienił oblicze etniczne ziem piastowskich.²⁰ Na proces ten nałożył się problem komplikacji struktury etnicznej, związany z inkorporacją terytoriów wschodnich (Rusi Halickiej) i pojawieniem się w państwie ludności ruskiej, ormiańskiej i greckiej.

W I Rzeczypospolitej ukształtował się nowożytny naród szlachecki,²¹ choć nie spełniał kryterium pochodzenia i języka. W okresie rozbiorów nastąpiła ewolucja idei narodowej, ale naród polski przetrwał i rozwijał się pod obcym panowaniem. Gdy europejski romantyzm zapoczątkował w XIX w. powstanie idei państwa narodowego, ziemie Rzeczypospolitej były pod zaborem. Symbolicznym początkiem nowożytnego narodu polskiego był rok 1569, w którym, na mocy ugody zawartej przez szlachtę polską i litewską w akcie unii lubelskiej, ustanowiona została Rzeczpospolita Obojga Narodów. Nazwa „naród polski”, przyznana powstałemu podmiotowi politycznemu, oznaczała w rzeczywistości „*bardziej obywatelstwo i cywilizację niż przynależność do jakiejś określonej grupy etnicznej*”.²² Narodem była szlachta, bez względu na wyznanie (katolickie, prawosławne czy protestanckie), określająca siebie jako obywateli Rzeczypospolitej. Nowożytne narody ukraiński, białoruski, litewski zaczęły kształtować się dopiero w XIX w., ale istotny wpływ na powstanie ich tożsamości narodowej miało też doświadczenie kulturowo-polityczne funkcjonowania przez kilkaset lat we wspólnym państwie.

Rzeczpospolita miała szereg cech charakterystycznych, które stanowiły o jej tożsamości, odróżniających ją od otaczających państw i będących czynnikami identyfikacji jej ziem. Do najważniejszych możemy zaliczyć: federacyjność państwa i unię realną, która objęła samodzielne jednostki terytorialne (Prusy Królewskie i Wielkie Księstwo Litewskie), prowincje

¹⁸ U. Augustyniak, *Historia Polski 1572–1795*, Warszawa 2008, s. 292–293.

¹⁹ Szerzej: *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.*, red. B. Geremek, Warszawa 1997, s. 7.

²⁰ H. Manikowska, *Więź narodowa i państwowa...*, op.cit., s. 886.

²¹ Wieloetniczny, wieloreligijny i wielokulturowy, utożsamiany z narodem polskim.

²² Szerzej: T. Snyder, *Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569–1999*, Sejny 2006, s. 13–15.

buforowe (Inflanty, Mołdawię i Wołoszczyznę) oraz lenna (Prusy Książęce i Kurlandię), strukturę ustrojową i system rządów z demokracją szlachecką i monarchią elekcyjną (wyjątkową w ówczesnej Europie zdominowanej przez dynastyczne monarchie absolutystyczne), specyficzną organizację militarną państwa (pospolite ruszenie), tożsamość wyznaniową,²³ specyfikę gospodarczą,²⁴ charakterystyczną strukturę społeczną i etniczną (preponderancję szlachty²⁵) oraz tożsamość kulturową.

Europa Środkowa i Wschodnia z przełomu XIX i XX w. (w tym dawne ziemie Rzeczypospolitej) kojarzy się z silnymi nacjonalizmami narodów zamieszkujących ten obszar i dramatycznymi wydarzeniami, które miały miejsce w okresie I wojny światowej, w latach 20. XX w. i w czasie II wojny światowej.²⁶ Powstaje pytanie, czy w Rzeczypospolitej istniało zjawisko nacjonalizmu wśród grup etnicznych zamieszkujących obszar państwa, w takim znaczeniu, w jakim rozumiemy je współcześnie? Warto prześledzić proces kształtowania się narodów, które zamieszkiwały polsko-litewskie państwo, choć postrzeganie go różni się obecnie w ocenach historyków polskich, litewskich, ukraińskich i rosyjskich. Interesująca jest również kwestia trwania tożsamości narodowej Polaków żyjących od pokoleń na emigracji.²⁷

Litwini wywodzą swoje pochodzenie i nazwę mniemanej stolicy (Romnove²⁸) od starożytnego Rzymu, a od Italii nazwę narodu – Litalonowie.²⁹ W rzeczywistości pochodzenie Litwinów to temat sporny (wiązaną jest np. z Finami lub Celtami). W 2009 r. Litwa obchodziła tysięczną rocznicę pojawienia się w źródłach historycznych pierwszej wzmianki o jej istnieniu³⁰ („Rocznik Kwedlinburski”³¹). Wzmianka dotyczy próby szerzenia chrześcijaństwa na Litwie przez władców Cesarstwa Rzymskiego.³² U schyłku średniowiecza ziemie nad Bałtykiem, oddalone od głównych szlaków handlo-

²³ Zgoda wyznaniowa w Rzeczypospolitej podziwiana była wówczas w Europie na równi z jej sukcesami wojskowymi. Szerzej: J. Tazbir, *1586–1696 w: Polska na przestrzeni wieków*, H. Samsonowicz, A. Wyczański, J. Tazbir, J. Staszewski, T. Kizwalter, T. Nałęcz, A. Paczkowski, A. Chwalba, Warszawa 2006, s. 226.

²⁴ Rola Rzeczypospolitej jako „spichlerza Europy” stanowiła o jej miejscu w gospodarce europejskiej.

²⁵ Jej supremację i prymat.

²⁶ Na przykład na Podolu, Wołyniu i Wileńszczyźnie.

²⁷ Szacuje się, że Polonia liczy obecnie na świecie (początek XXI w.) ok. 20 mln osób.

²⁸ Roma Nova (Nowy Rzym).

²⁹ Szerzej: H. Wisner, op.cit., s. 7.

³⁰ Szerzej: E. Meilūnas, *Litwa – Polska: od Unii do Unii w: Unia lubelska: dziedzictwo wielu narodów*, red. A. Gil, Lublin 2010, s. 15.

³¹ Nazwa Litwy pojawiła się w „Roczniku Kwedlinburskim” (pocz. XI w.) oraz w „Roczniku Kijowskim” (1040 r.). Szerzej: H. Wisner, op.cit., s. 8–9.

³² Odnosi się to do faktu udzielenia chrztu królowi Netimerowi przez św. Brunona.

wych Europy, były enklawą spokoju,³³ ale od 1228 r. stały się celem ekspansji zachodniego rycerstwa. Mieszkańcy tych ziem, uważani za ostatnich pogan w Europie, stali się wówczas „skandalem dla chrześcijaństwa”, a walka z nimi zachowała się w świadomości zachodnich Europejczyków.³⁴ Inną świadomość zbiorową, budującą tożsamość narodową, zachowali mieszkańcy tych „nawracanych żelazem” ziem – to wspomnienie czasu gwałtów i mordów, a „czarny krzyż na długo pozostawał symbolem klęski gorszej niż dzuma”.³⁵ Wtedy też, od momentu podjęcia współpracy przez zagrożone potęgą krzyżacką Litwę i Polskę, rozpoczyna się długi okres budowania wspólnej tożsamości Litwinów i Polaków, aż po apogeum, którym stało się państwo obu narodów. Problem postrzegania polsko-litewskiej unii stał się polem zażartych sporów i kontrowersji zapoczątkowanych wkrótce po jej upadku i trwających do dziś.³⁶

Dla Litwy okres jagielloński i unii to czas budowania tożsamości państwa oparty na wieloetniczności, różnorodności religijnej³⁷ i językowej.³⁸ Stopniowo polski stawał się językiem klasy panującej (szlachty), a litewski i dialekty (głównie język ruski) – językami gminu. W XIV w. większość ziem Rusi Kijowskiej³⁹ weszła w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, a zachodnia jej część⁴⁰ – w skład Królestwa, tworząc województwo ruskie. W Księstwie Litewskim „prawosławna szlachta ruska po upływie dwóch stuleci uważała się już za szlachtę litewską”.⁴¹ W 1569 r. nastąpił nowy podział ziem Rusi Kijowskiej między Koroną i Wielkim Księstwem Litewskim. W skład Korony weszły południowo-wschodnie prowincje Rusi (województwa braclawskie, kijow-

³³ Ziemie litewskie włączały się w obieg handlowy Europy dzięki sprowadzanemu z Bałtyku bursztynowi.

³⁴ Szerzej: Cz. Miłosz, *Rodzina Europa*, Kraków 2001, s. 17–18.

³⁵ Ibidem, s. 19.

³⁶ Czesław Miłosz tak opisuje nieustające spory zwolenników i przeciwników unii, trwające w czasach jego młodości (początek XX w.): „zwolennicy powoływali się na wyjątkowość pokojowego pochodu cywilizacji i przeciwstawiali metody polskie okrutnym metodom Teutonów. Przeciwnicy dopatrywali się w unii wyjątkowo podstępnej transakcji handlowej, bo Księstwo Litewskie wносиło do Commonwealthu obszar trzy razy większy niż Królestwo Polskie”. Ibidem, s. 21.

³⁷ Wielkie Księstwo Litewskie zamieszkiwali katolicy, luteranie, kalwini, wierni Kościoła ormiańskiego, muzułmanie, unicy i prawosławni. Było tam również największe w Europie skupisko Żydów.

³⁸ Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego napisane zostały w języku starosłowiańskim. Łacina, ustępując miejsca polskiemu, była językiem ludzi wykształconych, na co dzień używano natomiast litewskiego, ruskiego, niemieckiego, ormiańskiego, jidysz (języka Żydów aszkenazyjskich) oraz polskiego.

³⁹ Kijów został włączony do Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1363 r.

⁴⁰ Ruś Halicka z Lwowem przyłączona przez Kazimierza Wielkiego.

⁴¹ T. Snyder, op.cit., s. 123.

skie i wołyńskie, których ludność w większości wyznawała prawosławie). Unia lubelska, decydując o przeniesieniu ziem wschodniosłowiańskich z Litwy do Polski, zdefiniowała wówczas nowożytną Ukrainę.⁴²

W 1795 r. dobiegł końca 400-letni związek Korony z Wielkim Księstwem Litewskim. Zespolenie obu narodów, manifestowane jeszcze w okresie napoleońskim i powstań narodowych, było już tylko źródłem nostalgii. Na Litwie uwidocznił się postępujący proces orientacji prorosyjskiej i nasilenie różnic między grupami etnicznymi. Współczesne idee narodowe dotarły na Litwę dopiero w końcu XIX w.. Nie istniało wówczas szkolnictwo litewskie, a książki w języku litewskim przemycano z Prus Wschodnich. Dla prekursorów odrodzenia narodowego zasadniczym problemem był stopień polonizacji elit, wynikający z kilkusetletniego zbliżenia językowego, religijnego i kulturowego Polski i Litwy. Na przełomie XIX i XX w. bastionem tożsamości narodowej stał się dla Litwinów język, a kluczową rolę w odrodzeniu narodowym zajął antypolonizm. Zgodnie z mitem założycielskim Litwy, współczesny naród litewski odrodził się z ludu.⁴³ W końcu XVIII w. w literaturze litewskiej pojawiły się odwołania do ludowych tradycji, a już od lat 20. XIX w. coraz częstsza stawała się obecność w szeregach inteligencji ludzi wywodzących się z drobnej szlachty oraz z chłopstwa, „*owej twierdzy litewskości, gdzie zachowywano język, obyczaj, pamięć przeszłości*”.⁴⁴ W drugiej połowie XIX w. na ziemiach litewskich powstawały ugrupowania głoszące postulaty odrodzenia narodu litewskiego (w kształcie odrębnym od polskiego). W okresie 20-lecia międzywojennego konflikt polsko-litewski, wzmocniony sporem o Wilno, skutkował aż do 1938 r. brakiem stosunków dyplomatycznych. Dopiero polskie ultimatum (nota polskiego rządu z 17 marca 1938 r.) wzywające Litwę do natychmiastowego nawiązania stosunków dyplomatycznych, niemieckie roszczenia wobec Kłajpedy oraz narastające zagrożenie obu państw przez hitlerowskie Niemcy wpłynęły na poprawę stosunków polsko-litewskich, których dalszy rozwój przerwał wybuch II wojny światowej.⁴⁵

Terytorium Łotwy w IX – XI w. zasiedlały plemiona bałtyckie i ugrofińskie, później pojawiły się wpływy niemieckie i skandynawskie. Za rdzennych mieszkańców uznaje się Liwów (naród ugrofiński), od których wywodzi się jedna z dzielnic Łotwy – Liwonia. W latach 1561–1621 ziemie Łotwy wchodziły jako część Inflant w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, a od

⁴² Ibidem, s. 123–128.

⁴³ Podczas gdy szlachta, utożsamiana z Polakami, zajęła wobec tego procesu wrogą postawę.

⁴⁴ H. Wisner, op.cit., s. 255–256.

⁴⁵ Szerzej: P. Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985.

czasu unii lubelskiej znalazły się w granicach Rzeczypospolitej.⁴⁶ Po 1621 r. Liwonia trafiła pod panowanie szwedzkie, a w 1721 r. cała Łotwa weszła w skład Imperium Rosyjskiego. Łotysze jako naród przetrwali do czasów współczesnych, ale wciąż widoczne są tam wpływy kulturowe niemieckie i skandynawskie (szwedzkie) oraz zróżnicowanie etniczne ludności. Ze względów historycznych wyróżniamy trzy dzielnice współczesnej Łotwy: Liwonię (Liwlandię), Kurlandię i Łatgalię. Na przykładzie Łotwy można dostrzec znaczenie uwarunkowań historycznych w kształtowaniu się tożsamości poszczególnych ziem. Wciąż widoczna jest odrębność Łatgalii (dawnych Inflant Polskich), która wyróżnia się dominującą religią katolicką, różnorodnością etniczną i odrębnym dialektem.⁴⁷ Polskie wpływy kulturowe na obszarze Łatgalii były bowiem silniejsze niż rosyjskie, szwedzkie czy duńskie (co wpłynęło na spolonizowanie szlachty niemieckiej). Zasadniczo jednak wyższe warstwy społeczne (duchowieństwo i rycerstwo) stanowili Niemcy i przez 600 lat awans kulturowy i społeczny ludności był możliwy jedynie po przyjęciu niemieckiej kultury i języka.⁴⁸ Lokalna ludność, która nie poddała się germanizacji, zachowała język i obyczaje. Mimo to, aż do XIX w. nie istniała łotewska świadomość narodowa.⁴⁹ Rewolucja w 1905 r. przyniosła falę odrodzenia społecznego i narodowego. W jej efekcie doszło w 1918 r. do powstania niepodległego państwa łotewskiego (istniejącego do 1940 r.),⁵⁰ które wywarło zasadniczy wpływ na ukształtowanie i utrwalenie łotewskiej tożsamości narodowej i legło u podstaw współczesnego państwa powstałego w 1991 r. Obecne granice Łotwy pokrywają się zasadniczo z jej granicami sprzed okupacji radzieckiej (z wyjątkiem granicy z Rosją), a interesującym faktem, świadczącym o znaczeniu dziedzictwa I Rzeczypospolitej, jest geneza ukształtowania się granic państwa łotewskiego.⁵¹

⁴⁶ W obliczu zagrożenia moskiewskiego ostatni mistrz zakonu kawalerów mieczowych Gothard Kettler, arcybiskup Rygi oraz przedstawiciele szlachty łotewskiej podpisali w 1561 r. unię z królem Zygmuntem Augustem, oddając się pod opiekę Polski. Unię usankcjonowały zwycięskie wojny Batorego z Rosją.

⁴⁷ Szerzej: P. Kierończyk, *Państwo łotewskie. Geneza i ustrój konstytucyjny*, Gdańsk 2008, s. 15.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 18.

⁴⁹ Wpływy niemieckie odegrały istotną rolę w kształtowaniu łotewskiej tożsamości przez zaszczerpienie protestanckiego kultu pracy czy ułatwiony kontakt z cywilizacją Europy Zachodniej (rozwój nauki i rolnictwa).

⁵⁰ W czasie walk w Łatgalii Łotysze współpracowali z jednostkami dowodzonymi przez gen. Rydza-Śmigłego.

⁵¹ Południową granicę Łotwy z Litwą stanowi dawna granica między Kurlandią i Semigalią a Żmudzią, północna zaś odpowiada w zarysie granicy dawnego XVI-wiecznego województwa Rzeczypospolitej (wendeńskiego) ze stolicą w Kieś, które istniało w latach 1598–1660. Szerzej: *Nowa dziesiątka Unii Europejskiej*, red. D. Jędrzejczyk, Warszawa 2005, s. 267.

W X w. obszar współczesnej Estonii „zamieszkiwała ludność z grupy językowej bałtofińskiej”.⁵² Brak organizacji państwowej ułatwiał sąsiadom ekspansję i podbój tych ziem. Estonia wchodziła więc kolejno w skład Rusi Kijowskiej, Księstwa Wielkiego Nowogrodu, Pskowa i Połocka oraz Szwecji i Danii. Na przełomie XII i XIII w. obszar ten stał się terenem ekspansji osadnictwa niemieckiego, prowadzonego przez instytucje kościelne (arcybiskupstwo w Rydze i Zakon Kawalerów Mieczowych), któremu towarzyszyła przymusowa chrystianizacja. W XIV–XVI w. przez miasta Estonii (Dorpat, Narwę, Rewel i Parnawę) przechodziły główne szlaki handlowe z ziem ruskich, co przyczyniło się do rozwoju gospodarczego i kulturowego tych obszarów (jako lenno cesarza i papieża Estonia znajdowała się w kręgu kultury zachodnioeuropejskiej). W XVI–XVII w. ziemie te, atrakcyjnie położone nad Zatoką Ryską, stały się terenem rywalizacji Rzeczypospolitej, Rosji, Szwecji i Danii. Wówczas część obszaru Estonii znalazła się na prawie pół wieku w granicach Rzeczypospolitej, czego śladem jest przebieg południowej granicy Estonii z Łotwą, odpowiadający granicy dawnych województw w Rzeczypospolitej – parnawskiego i dorpackiego. W XVII–XVIII w. Estonia pozostawała pod panowaniem szwedzkim, które wycisnęło trwałe piętno na jej tożsamości (usunięcie katolicyzmu i umocnienie Kościoła luterańskiego, odbudowa gospodarcza, rozwój szkolnictwa wyższego i oświaty). Okres następujących 200 lat to panowanie rosyjskie, naznaczone stabilizacją i otwarciem gospodarki na rynek państwa rosyjskiego. W 1802 r. w Dorpacie powstał uniwersytet rosyjski z językiem wykładowym niemieckim i pełną autonomią. Przyciągająca młodzież (także z ziem Rzeczypospolitej pod zaborem rosyjskim) uczelnia zajęła ważne miejsce w dziejach kultury Estonii i kilku narodów (Litwinów, Łotyszy i Polaków, a także Rosjan, Ukraińców i Ormian). Dorpat odegrał zasadniczą rolę w powstaniu i kształtowaniu się estońskiego ruchu narodowego w XIX w.

Na ziemiach współczesnej Białorusi najstarszą państwowością było Księstwo Połockie (założone w VIII–IX w. przez plemię Krywiczów), które skutecznie opierało się Rusi Kijowskiej.⁵³ Ekspansja terytorialna państwa litewskiego spowodowała, że stało się częścią składową Wielkiego Księstwa Litewskiego, a od unii w Krewie częścią państwa Jagiellonów. Książę litewski Mendog nieformalną stolicą zjednoczonej Litwy uczynił Nowogródek.⁵⁴ Od 1569 r. ziemie te przeżywały „złoty wiek” rozwoju, urbanizacji i wzrostu liczby ludności do ok. 3 mln (1/3 liczby mieszkańców Rzeczypospolitej). Samookreśleniu narodowemu Białorusinów sprzyjał ferment religijny, który

⁵² J. Lewandowski, *Estonia*, Warszawa 2001, s. 13.

⁵³ Szerzej: E. Mironowicz, *Białoruś*, Warszawa 2007, s. 7.

⁵⁴ W Nowogródku w 1252 r. książę Mendog przyjął chrzest w obrządku łacińskim.

zrodził się po zawarciu unii brzeskiej (w 1596 r.). Niepowodzeniem zakończyły się natomiast próby delegalizacji prawosławia, podejmowane przez króla Władysława IV. Jednocześnie postępowało wyraźne oddzielanie się języka starobiałoruskiego od języka używanego na Rusi Moskiewskiej (przez Wielkorusów). W XVI w. Franciszek Skaryna przetłumaczył na język starocerkiewny *Psalterz* („*Псалтыр*”) i Biblię (księgi Starego Testamentu), a prekursorem poezji białoruskiej stał się Mikołaj Hussowski.⁵⁵ W drugiej połowie XVII w., po wojnach z Rosją i Szwecją,⁵⁶ miało miejsce przełomowe wydarzenie, jakim był rozejm w Andruszowie, zawarty między Rzeczpospolitą i Rosją. Stał się końcem polskiej ekspansji na wschód i ustabilizowaniem obecności Rosji na linii Dniepru.⁵⁷ Pod koniec XVIII w. większość szlachty białoruskiej uległa polonizacji, zarówno w kwestii używania języka polskiego, jak też wyznania (katolicyzm) i kultury. Białoruska szlachta myślała już kategoriami Rzeczypospolitej.⁵⁸ Dialektem białoruskim posługiwały się wyłącznie warstwy ludności chłopskiej, mieszczańskiej i czasami drobna szlachta. Po upadku Rzeczypospolitej językiem państwowym stał się rosyjski, ale faktycznie, aż do powstania styczniowego, w życiu publicznym używany był polski. W okresie zaborów ścierały się dwie przeciwstawne idee odnoszące się do ziem białoruskich: polonofilską i rusofilską. Polonofile uważali, że Białorusini są kresowym ludem polskim, a zwolennicy idei rusofilskich (np. Michał Kojalowicz), że Białorusini to Zapadnoruscy, istniejący obok Wielkorusów (Rosjan) i Małorusów (Ukraińców). Świadomość białoruska narodziła się ostatecznie na początku XX w., za sprawą pierwszych gazet wydawanych tzw. cyrylicą i łacinką.⁵⁹ Białorusinów uważa się za naród, który zaczął się formować najpóźniej z narodów europejskich,⁶⁰ ale wniósł istotny wkład kulturowy w kształtowanie się społeczeństw Litwy, Polski, Ukrainy i Rosji. Obecnie, według Michała Jagiełły, białoruskie elity, poszukując korzeni swej państwowości, włączają do swojej kultury zarówno tradycje Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak i Rzeczypos-

⁵⁵ Jednym z najstarszych przykładów poezji polsko-łacińskiej jest *Pieśń o żubrze*, autorstwa Hussowskiego, polsko-łacińskiego poety wczesnego renesansu (ok. 1475–1485), w której apelował do chrześcijańskich władców Europy o wspólne przeciwstawienie się imperium tureckiemu.

⁵⁶ Nastąpił wówczas dramatyczny spadek liczby ludności (rzezie, deportacje, epidemie).

⁵⁷ Pokój w Andruszowie (wioska w województwie smoleńskim) zawarty został 30.01.1667 r., a jego wynikiem była utrata przez Rzeczpospolitą ogromnych obszarów na wschodzie.

⁵⁸ Po raz pierwszy nazwy Biała Ruś, na określenie ziem w dorzeczu Dźwiny i Dniepru, użył w 1582 r. Maciej Stryjowski.

⁵⁹ „*Naszej Doli*” (od 1906 r.) i „*Naszej Niwy*” (od 1915 r.).

⁶⁰ Szerzej: M. Jagiełło, *Partnerstwo dla przyszłości*, Warszawa 2000, s. 73.

politej.⁶¹ Ten element wspólnego dziedzictwa kulturowego Polaków i Białorusinów akcentuje też Piotr Wróbel.⁶² Interesującą analizę powstawania białoruskiej tożsamości narodowej przeprowadza Piotr Rudkouski, pisząc, że „*Białorusin to ten, który w swej duszy nosi kilka domów niewoli*”.⁶³ W okresie wojen napoleońskich cofający się przed armią Napoleona Rosjanie zastosowali taktykę „spalonej ziemi” (mieszkańców Białorusi, a szczególnie inteligencję, wywieziono w głąb Rosji). Zniszczono wówczas i tak słabą tożsamość białoruskiego narodu. Podobne represje spotkały Białorusinów w XX w.⁶⁴ Część analityków uważa też, że wydarzenia z lat 1918–1920 pokazały, iż białoruskie i polskie racje narodowe wzajemnie się już wówczas wykluczały, były również nie do pogodzenia z rosyjskimi koncepcjami imperialnymi, lansowanymi przez bolszewików.⁶⁵ Po Traktacie Ryskim (w którym dokonano podziału ziem białoruskich między II Rzeczpospolitą a ZSRR) aż do lat 30. XX w. funkcjonowało w ramach ZSRR na terenie Białorusi Radzieckiej (część wschodnia i środkowa współczesnej Białorusi) białoruskie państwo narodowe, które odcisnęło swój ślad w procesie kształtowania się idei państwa narodowego wśród białoruskich elit.

Geneza narodu ukraińskiego jest złożona i odmiennie postrzegana w historiografii polskiej i ukraińskiej, a jeszcze inaczej w rosyjskiej. Serhy Yekelchuk zauważa, że już samo słowo naród (*nacija*) różni się znaczeniowo w języku ukraińskim od angielskiego czy francuskiego odpowiednika *nation* (rozumianego jako synonim państwa). „*W języku ukraińskim słowo nacja oznacza wspólnotę etniczną ludzi mających wspólne pochodzenie, język i kulturę, lecz niekoniecznie własne państwo*”.⁶⁶

Początków historii Ukrainy⁶⁷ historycy ukraińscy doszukują się w istniejącej w X–XIII w. Rusi Kijowskiej, która padła pod ciosami Mongołów. Większość wydarzeń w dziejach państwa ukraińskiego rozgrywała się po upadku państwa kijowskiego, jako część historii Wielkiego Księstwa Litewskiego i I Rzeczypospolitej, Rosji i monarchii habsburskiej oraz II Rzeczypospolitej i ZSRR. Ukraińcy uważają Ukrainę za spadkobierczynię Rusi Kijowskiej (i jej związków z Bizancjum), XVII-wiecznego państwa kozackiego

⁶¹ Ibidem, s. 72.

⁶² Szerzej: P. Wróbel, *Kształtowanie się białoruskiej tożsamości narodowej a Polska*, Warszawa 1990.

⁶³ P. Rudkouski, *Powstawanie Białorusi*, Wrocław 2009, s. 7.

⁶⁴ Stalinowskie represje w latach 30. XX w. oraz hitlerowskie w okresie II wojny światowej.

⁶⁵ Szerzej: E. Mironowicz, op.cit., s. 7.

⁶⁶ S. Yekelchuk, *Ukraina. Narodziny nowoczesnego narodu*, Kraków 2009, s. 7.

⁶⁷ Nazwa Ukraina oznaczała początkowo pogranicze.

oraz Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej (ZURL) i Ukraińskiej Republiki Ludowej z lat 1918–1920.

Gdy w XIV w. Księstwo Litewskie pokonało Tatarów i wchłonęło tereny Rusi Kijowskiej, a książęta moskiewscy opanowali księstwo włodzimiersko-suzdalskie, narodził się konflikt między Wielkim Księstwem Litewskim a Księstwem Moskiewskim o prawa do terytorium Rusi i jej dziedzictwa kulturowego.⁶⁸ W okresie przynależności ziem dzisiejszej Ukrainy Zachodniej do Korony pojawiła się grupa społeczna Kozaków,⁶⁹ która odegrała najważniejszą rolę w procesie kształtowania się narodu ukraińskiego. Yekelchyk podkreśla znaczenie tego okresu: „*włączenie ziem ukraińskich do Polski dostarczyło ich mieszkańcom ożywczych wpływów kulturowych z Zachodu*”⁷⁰ (w przeciwieństwie do Rosji, Polska w pełni doświadczyła kulturowej rewolucji renesansu). Paradoksalnie, po doświadczeniach buntu kozackiego, tworzenie się świadomości narodowej i głoszenie haseł samodzielnności politycznej Ukrainy miało najczęściej silny kontekst antypolski. Niektórzy historycy uważają,⁷¹ że „*tak jak historia średniowiecznej Rusi zaczyna się od chrztu Włodzimierza w 988 r. w obrządku wschodnim, tak historię nowożytnej Ukrainy zaczyna religijna konwersja w 1569 r.*”⁷² a więc cezurą jest fakt zawarcia unii lubelskiej. Okres powstań kozackich i ostateczna klęska umowy hadziackiej mocno zaważyły na przyszłości polskiej idei narodowej, ale też roli Polski w narodowej idei ukraińskiej. Okres lat 1569–1648 przygotował pojawienie się kilku nowoczesnych narodów, w tym ukraińskiego i polskiego, ale też – jak dowodzi Timothy Snyder – rosyjskiego.⁷³

W końcu XVII w. w Rosji widoczna była różnica w postrzeganiu Ukrainy lewobrzeżnej (na wschód od Dniepru), która znalazła się w granicach Rosji w 1667 r. (na mocy rozejmu w Andruszowie), i prawobrzeżnej (na zachód od Dniepru), przyłączonej do Imperium Rosyjskiego (w wyniku rozbiorów Rzeczypospolitej) w latach 1772, 1793 i 1795. Terytoria po prawej stronie Dniepru przez większą część XIX w. z perspektywy rosyjskiej nie stanowiły jeszcze „Ukrainy” (gdy lewobrzeżna Ukraina poddana była już rusyfikacji od trzech pokoleń).

Po ugodzie w Perejesławiu oraz włączeniu lewobrzeżnej Ukrainy w skład państwa moskiewskiego, znalazła się w nim duża liczba prawosław-

⁶⁸ S. Yekelchyk, op.cit., s. 31.

⁶⁹ Z zadaniem ochrony południowych ziem Rusi przed najazdami Tatarów krymskich.

⁷⁰ S. Yekelchyk, op.cit., s. 34.

⁷¹ Na przykład Timothy Snyder.

⁷² T. Snyder, op.cit., s. 124.

⁷³ Ibidem, s. 133–134.

nych duchownych, którzy – wychowani w tradycjach Rzeczypospolitej⁷⁴ – wnieśli do Rosji nowe idee i kontakty z Europą Zachodnią. Akademia Kijowsko-Mohylańska oraz kolegia w Czernihowie i Charkowie kształciły elity ukraińskie i rosyjskie (lekarzy, urzędników i dziennikarzy) dla Moskwy i Sankt Petersburga, dając im klasyczne wykształcenie na bazie łaciny i języka polskiego. Prawosławni dostojnicy Kościoła ukraińskiego, przystosowując się do sytuacji w nowym dla nich państwie, zmienili historię Rosji, dostarczając nowej energii do modernizacji Cerkwi prawosławnej, a ponadto doprowadzili do przeniesienia stolicy Cerkwi z Kijowa do Moskwy.⁷⁵ Zmieniło się też pojęcie rosyjskiego państwa, które od Księstwa Moskiewskiego ewoluowało w kierunku idei imperium rosyjskiego, łączącego ziemie Wielkiej Rusi (Księstwa Moskiewskiego, Małej Rusi – Ukrainy i Białej Rusi – Białorusi), znacząco wpływając na określenie tożsamości narodowej Ukrainy i Rosji.⁷⁶ Z lewobrzeżnej Ukrainy pochodziły też najwcześniejsze przejawy ukraińskiej myśli narodowej z lat 20. i 30. XIX w.,⁷⁷ łączącej ukraińską kulturę z ukraińskimi ziemiami.

Istotne znaczenie dla kształtowania nowoczesnego narodu ukraińskiego i jego tożsamości ma ostatnie stulecie i okres tworzenia się współczesnych nacjonalizmów, gdy Ukraina była podzielona między Rosję i Austro-Węgry. Od końca lat 20. Ukraińcy (głównie ludzie z kręgów kultury) coraz częściej stawali przed dylematem wyboru między poczuciem ukraińskiej świadomości narodowej a godzeniem się na narzuconą Ukrainie ideę rosyjskości tych ziem. Represje stosowane przez Rosję we wschodniej Ukrainie skutkowały emigracją do Galicji (Lwowa) wielu ukraińskich działaczy politycznych.⁷⁸ W zaborze austriackim jednym z filarów władzy Wiednia było wspieranie np. Kościoła unickiego (greckokatolickiego, zlikwidowanego i zakazanego w Rosji) i języka ukraińskiego, jako przeciwwagi dla wpływów polskich. Yekelchuk uważa, że dopiero ukraiński historyk Mychajło Hruszewski na przełomie XIX i XX w. zdołał oddzielić historię Ukrainy od historii Rosji i przypisać dziedzictwo Rusi Kijowskiej Ukrainie.

⁷⁴ W tradycjach unii religijnej oraz reformacji i kontrreformacji.

⁷⁵ Co w przyszłości wpłynęło na kształt rosyjskiego mitu narodowego. T. Snyder, *op.cit.*, s. 135.

⁷⁶ Po ponad stuleciu od włączenia całej Ukrainy do Imperium Rosyjskiego ziemie te wciąż dostarczały Rosji wykwalifikowanych i wykształconych elit w służbie cara (architektów, urzędników, podróżników).

⁷⁷ Rolę wiodącą miał uniwersytet w Charkowie, z którego wyszło tzw. charkowskie odrodzenie narodowe na Ukrainie.

⁷⁸ Na przykład Mychajło Drahomanow (działacz polityczny i naukowiec), Mychajło Hruszewski (historyk), Wiaczesław Łypyński (działacz polityczny), Dmytro Dońców (działacz polityczny i nacjonalista).

Polemizując z historiografią rosyjską, Hruszewski przedstawiał dzieje Ukrainy jako ciągły i nieprzerwany proces.⁷⁹

W okresie przynależności wschodniej Ukrainy do ZSRR Ukraińcy uzyskali terytorialną i administracyjną bazę, na której mogli budować nowożytną podmiotowość, była to jednak ograniczona i niesuwerenna podmiotowość republiki radzieckiej.⁸⁰ W okresie międzywojennym na terenach wschodniej Galicji i zachodniego Wołynia, włączonych w granice II Rzeczypospolitej, narodził się radykalny ukraiński nacjonalizm, który podczas II wojny światowej zaowocował ukraińsko-rosyjskimi i polsko-ukraińskimi walkami oraz aktami ludobójstwa. Historia Polski i Ukrainy spleciona jest ze sobą w sposób trwały, ale w przedstawianiu losów Ukrainy w Polsce można dostrzec paternalizm wobec „młodszych braci na Wschodzie”.⁸¹ Nie da się też genezy narodu ukraińskiego sprowadzić wyłącznie do relacji polsko-ukraińskich i dziedzictwa I Rzeczypospolitej.

Obecnie rok 1569 raczej rzadko przyjmuje się za „punkt wyjścia rozważań nad narodową historią Polski, Litwy, Białorusi, Ukrainy czy Rosji”,⁸² ale jeśli obecnie Polska, Litwa, Białoruś czy Ukraina podkreślają przynależność do Europy Środkowej i Wschodniej, to wydaje się, że – jak zauważa Jerzy Kłoczowski: „fakt współżycia przez setki lat w jednym organizmie państwowym ma tu decydujące znaczenie”.⁸³ Na rozwój tożsamości narodowej grup etnicznych w Rzeczypospolitej istotny wpływ miała również historia narodowa żydowska, rosyjska i niemiecka.⁸⁴

Począwszy od XIX w., w Europie zaczęły dochodzić do głosu tendencje narodowe, występując razem z postawami radykalizmu społecznego. Wtedy też doszło do zderzenia wizji Polski (Rzeczypospolitej w granicach sprzed pierwszego rozbioru) z aspiracjami Litwinów, Białorusinów i Ukraińców. W tym okresie polska świadomość narodowa zyskiwała jeszcze wpływy wśród różnych stanów i grup etnicznych zamieszkujących dawne ziemie Rzeczypospolitej. Okazało się bowiem, że mimo nieistnienia państwa polskiego, polska kultura i obyczaje były wciąż atrakcyjne dla wielu przedstawicieli narodów, którzy – mając już wówczas do wyboru białoruskość, litew-

⁷⁹ Od czasów kultury trypolskiej (ok. 4000–2500 r. p.n.e.), państwa Kimmerów (ok. 1500–750 r. p.n.e.), Scytów (ok. 750 r. p.n.e.) przez okres kolonizacji greckiej (od VII w. n.e.), państwo Sarmatów (ok. II w. n.e.), Chazarów (ok. VII w. n.e.) i państwo Słowian – Rusi Kijowskiej, aż do współczesności.

⁸⁰ S. Yekelchik, op.cit., s. 119.

⁸¹ A. Chojnowski, *Ukraina*, Warszawa 1997, s. 8.

⁸² Rozważania takie zaczyna się najczęściej od średniowiecza. T. Snyder, op.cit., s. 15.

⁸³ J. Kłoczowski, *Europa Środkowo-Wschodnia w XIV–XVII wieku w: Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, red. J. Kłoczowski, Lublin 2000, s. 172.

⁸⁴ T. Snyder, op.cit., s. 18–21.

skość czy ukraińskość – świadomie wybierali jednak polskość. Podobne zjawisko występowało na innych obszarach pogranicza dawnej Rzeczypospolitej.⁸⁵ Interesująca jest np. historia kształtowania się tożsamości narodowej ludności Górnego Śląska, gdzie po I wojnie światowej nastąpiło odrodzenie kultur wszystkich zamieszkujących ten region narodowości (Ślązaków, Polaków, Niemców i Żydów). Zwycięstwo odniosła wówczas dość niespodziewanie, odradzająca się po okresie rozbiorów, kultura polska, a jej rozkwit w okresie 20-lecia międzywojennego był imponujący.⁸⁶

Historycy rosyjscy, na ogół z odmiennej perspektywy niż polscy, oceniają okres istnienia I Rzeczypospolitej i znaczenie tego faktu dla tożsamości Białorusinów i Ukraińców. Część z nich przyznaje jednak, że na kształtowanie się tożsamości wewnętrznej Rzeczypospolitej wpływ miały znacznie większe tradycje tolerancji religijnej i praw szlacheckich w polsko-litewsko-ruskim państwie niż w Rosji rządzonej⁸⁷ przez Iwana Groźnego.⁸⁸ Polska szlachta uważała wówczas Rzeczpospolitą za ideał państwa, a siebie za wyjątkowy naród, zrodzony dla wolności. Historiografia rosyjska zasadniczo uważa, że okres, w którym Słowianie żyli w Rzeczypospolitej, niewiele znaczył, a liczy się jedynie ich funkcjonowanie w państwie rosyjskim.

Atrakcyjność ustroju i wolności praw w Koronie dla rycerstwa litewskiego i ruskiego powodowała, że dążyło ono do uzyskania podobnych praw jak szlachta polska. Na kilka lat przed zawarciem unii lubelskiej powstała w Witebsku petycja (1562 r.), w której szlachta litewska i ruska domagały się ściślejszego zespolenia z Koroną. Podobne stanowisko wyrażali przedstawiciele rycerstwa Inflant, które (choć również pod wpływem zagrożenia moskiewskiego) wyrażało wolę połączenia z Litwą i Koroną. Podobne były dążenia szlachty Wołynia i Kijowszczyzny, naciskającej na włączenie południowych prowincji Wielkiego Księstwa Litewskiego do Korony. Głównym jednak czynnikiem rzutującym na stanowisko szlachty litewskiej, ruskiej czy inflanckiej była atrakcyjność związków z Koroną.

Współczesne pojmowanie nacjonalizmu różni się od jego pojmowania w I Rzeczypospolitej. Wówczas „była to kwestia idei obywatelstwa wielkiej Rzeczypospolitej, w której szlachta cieszyła się licznymi skodyfikowanymi

⁸⁵ Na przykład na pograniczu południowym (na Śląsku Cieszyńskim), gdzie trwała ostra rywalizacja między grupami etnicznej ludności niemieckiej, polskiej i czeskiej.

⁸⁶ Na przykład w dziedzinie nowoczesnej architektury (tzw. szkoła chicagowska). Patrz film: J. Kocur, L. Ptaszyński, *Dwugłowy Smok. Historia dwudziestolecia międzywojennego na Górnym Śląsku*, Katowice 2006.

⁸⁷ W chwili zawierania unii lubelskiej.

⁸⁸ Despotyczny car, który wydał wojnę arystokracji własnego kraju, masakrując w latach 1569–1570 Nowogród Wielki z pomocą tzw. opryczników (Nowogród do 1478 r. był stolicą Nowogrodzkiej Republiki Bojarskiej, w której panowały zasady demokracji szlacheckiej).

prawami”.⁸⁹ Nowoczesny nacjonalizm już wtedy wymagał państwa scentralizowanego.⁹⁰ Warto podkreślić, że „w nowożytnej polskiej tożsamości kryło się przeświadczenie, że szlachtę może cechować kulturowe pokrewieństwo i odmienna lojalność polityczna”.⁹¹ W wieloetnicznej Rzeczypospolitej język nie był czynnikiem budowania nacjonalizmu. W 1573 r., na konferencji warszawskiej, całej chrześcijańskiej szlachcie została zagwarantowana natomiast tolerancja religijna. Szlachta przez większość okresu istnienia polsko-litewskiego państwa mogła wyznawać wiarę katolicką, prawosławną lub protestancką i nie przeszkadzało to jej w odczuwaniu obywatelskiej przynależności do Rzeczypospolitej.

Po upadku powstania styczniowego władze carskie przystąpiły do rozprawy z polską dominacją w zachodnich prowincjach imperium (obejmujących dawne ziemie Rzeczypospolitej). Wówczas rozpoczął się proces kształtowania się nacjonalizmów: polskiego, litewskiego i rosyjskiego, a także białoruskiego. W zaborze austriackim elementy rywalizacji polsko-ukraińskiej pojawiły się po roku 1886,⁹² a rozgrywanie ich było w interesie Habsburgów.⁹³ Zaowocowało to polsko-ukraińskimi walkami o Lwów po I wojnie światowej, tj. w momencie, gdy ważyły się losy niepodległości obu narodów. Niezwykle dramatycznym wyrazem ukraińskiego nacjonalizmu w okresie II wojny światowej (w latach 1943–1944) były masowe eksterminacje i zbrodnie na Wołyniu, popełnione na ludności polskiej przez Ukraińską Powstańczą Armię.⁹⁴ Z kolei Polacy dopuszczali się zbrodni na Ukraińcach,⁹⁵ ale ich skala była nieporównywalnie mniejsza.⁹⁶ Po stronie ukraińskiej pojawiają się prace historyków wybielające działania ukraińskie,⁹⁷ ale też poszukujące prawdy historycznej⁹⁸ (temat ten podejmowany jest, w sposób polemiczny do prac Motyki, np. przez Wiktora Poliszczuka z Kanady⁹⁹).

⁸⁹ T. Snyder, op.cit., s. 32.

⁹⁰ Gdy tymczasem Rzeczpospolita składała się z dwóch części (Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego), z osobnymi prawami i kodeksami. Dochodził do tego specyficzny ustrój demokracji szlacheckiej

⁹¹ T. Snyder, op.cit., s. 35.

⁹² Po wprowadzeniu zakazu wydawania publikacji ukraińskich w Rosji, w Galicji zaczęła rozwijać się ukraińska myśl narodowa.

⁹³ T. Snyder, op.cit. s. 15–17.

⁹⁴ Grzegorz Motyka szacuje liczbę zamordowanych Polaków na 100 tys.

⁹⁵ Motyka szacuje liczbę zamordowanych Ukraińców na ok. 12–15 tys.

⁹⁶ G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków 2011.

⁹⁷ Na przykład prace Lwa Szankowskiego i Petro Poticznego.

⁹⁸ Między innymi Wołodymyra Łytwyna, Jarosława Isajewycza, Jarosława Hrycaka.

⁹⁹ Autor dowodzi, że OUN i UPA były organizacjami zbrodniczymi oraz wskazuje, że nacjonalizm ukraiński nadal przeszkadza w stabilizacji stosunków polsko-ukraińskich na poziomie społeczeństw. Szerzej: W. Poliszczuk, *Dowody zbrodni OUN i UPA*, Toronto 2000.

W XV–XVIII w. Rzeczpospolita była przedmiotem rywalizacji polityczno-dyplomatycznej europejskich potęg. W okresie tym zmieniała się jej międzynarodowa pozycja i znaczenie działań dyplomatycznych (początkowo silna, ulegała osłabieniu w XVII i XVIII w.). Rzeczpospolita długo odgrywała istotną rolę w planach dyplomacji weneckiej, watykańskiej i habsburskiej (w aspekcie formowania koalicji antytureckich) oraz w rywalizacji austriacko-francuskiej o wpływy w polsko-litewskim państwie. Ważne i długotrwałe były kontakty dyplomatyczne polsko-tureckie oraz relacje z Rosją i Szwecją, a w końcowym okresie istnienia Rzeczypospolitej – także z państwem pruskim.¹⁰⁰

Tożsamość wyznaniowa

Rola uwarunkowań religijnych w procesie kształtowania tożsamości Europy i Rzeczypospolitej jest niezwykle istotna. Historia Europy bez chrześcijaństwa jest niezrozumiała, bo to głównie chrześcijaństwo było „czynnikiem jedności ludów i kultur oraz integralnej promocji człowieka i jego praw”¹⁰¹ oraz kształtowało europejski system wartości, który wciąż jest fundamentem kultury europejskiej.

Czynnik religijny, choć obecny już w cywilizacjach antycznych Grecji i Rzymu, nie determinował jeszcze tożsamości europejskiej. Po okresie panowania rzymskiego, w dużej mierze realizującego jedność południa Europy, nowy wymiar jedności europejskiej zaczęły nadawać plemiona Germanów. Nie w pełni udaną próbę odbudowy jedności kontynentu podjął Karol Wielki, ale jego koronacja na cesarza doprowadziła do sytuacji, że jedność Europy kształtowana była odtąd przez chrześcijaństwo. „Świadomość tego, kto jest, a kto nie jest Europejczykiem, kształtowała się we wczesnym średniowieczu przede wszystkim w stosunku do ludów islamu. Frank, a potem Europejczyk, oznaczał przede wszystkim chrześcijanina”.¹⁰² Wiązało się to zarówno z obecnością Arabów w Europie, jak i wyprawami krzyżowymi.¹⁰³ Szczególnie silnie chrześcijańska tożsamość euro-

¹⁰⁰ Szerzej: R. Skowron, *Polska wobec wielkich konfliktów w Europie nowożytnej. Z dziejów dyplomacji i stosunków międzynarodowych w XV–XVIII wieku*, Kraków 2009.

¹⁰¹ Por.: Jan Paweł II, *Homilia w czasie mszy św. koncelebrowanej na zakończenie Drugiego Zgromadzenia Specjalnego Synodu Biskupów poświęconego Europie* (23.10.1999 r.), „L'Osservatore Romano”, wyd. polskie, nr 12/1999, s. 48.

¹⁰² Z. Sokolewicz, *Kultura w procesie integracji europejskiej w: Integracja europejska. Wybrane problemy*, red. D. Milczarek, A.Z. Nowak, Warszawa 2003 r., s. 436.

¹⁰³ Celem wypraw krzyżowych, podejmowanych przez rycerstwo Europy, było wyzwolenie Grobu Świętego.

pejska zaistniała w średniowieczu, w obliczu upadku Konstantynopola i wielkich odkryć geograficznych. Wyznacznikiem tożsamości były też świątynie, które zakreślały granice chrześcijańskiego świata.¹⁰⁴

W XV w. Europę opanowała idea reformacji, a na początku XVI w. rozgorzały walki religijne. Polska stała się swoistym fenomenem tolerancji wobec różnowierców.¹⁰⁵ Tolerancja, podobnie jak przywileje polityczne, nosiła wówczas ściśle stanowy charakter.¹⁰⁶ Tolerancja i pokój wyznaniowy, obejmujący zarówno sferę prywatną, jak i prawo-publiczną, trwały w polsko-litewskim państwie prawie przez cały XVI i XVII w., a Rzeczpospolita stanowiła wówczas azyl dla wszelkiego rodzaju innowierców. Tolerancyjna polityka monarchów spowodowała, że już w XV w. w Koronie prawosławna szlachta cieszyła się takimi samymi przywilejami jak katolicka¹⁰⁷ (wobec mieszczaństwa stosowano pewne ograniczenia¹⁰⁸). Początek XVI w. ujawnił w Królestwie i na Litwie słabość Kościoła katolickiego. Europejskie prądy reformacji dotarły tam stosunkowo wcześniej. Nie było jednak bezwzględnej walki między wyznawcami religii ani narzucania innym swojej wiary. Przyczyną takiej sytuacji były tradycje tolerancji religijnej na ziemiach polskich i litewskich oraz umiejętność zgodnego współzycia przedstawicieli różnych wyznań.¹⁰⁹ Napływ nowych wyznawców¹¹⁰ skutkowało ożywieniem umysłowym i religijnym, budową protestanckich organizacji kościelnych, rozwojem sieci szkół i literatury religijnej.¹¹¹

¹⁰⁴ Podobnie jak w starożytności, gdy granice Imperium Romanum wyznaczały tereny, do których dotarły rzymskie legiony.

¹⁰⁵ W XVI w. w Europie tolerancję rozumiano jako zgodę na istnienie innych niż panująca religia wyznań, którym przyznawana była mniejsza lub większa – w zależności od kraju – swoboda wyznawania kultu.

¹⁰⁶ Szerzej: J. Tazbir, *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII wieku*, Warszawa 2009, s. 18.

¹⁰⁷ W Wielkim Księstwie Litewskim wyznawcy prawosławia aż do XVI w. mieli zamknięty dostęp do najwyższych urzędów w państwie (zniósł je dopiero Zygmunt August).

¹⁰⁸ Na przykład we Lwowie obowiązywał zakaz stawiania nowych cerkwi i remontowania starych (praktycznie jednak nie był przestrzegany).

¹⁰⁹ Zgodne współistnienie wyznawców różnych religii w Rzeczypospolitej ułatwiał fakt, że katolicy i prawosławni pochodzili często z tych samych warstw społecznych lub grup etnicznych.

¹¹⁰ Luteranie w Królestwie pojawili się najwcześniej w Prusach Królewskich, Wielkopolsce i Księstwie Pruskim (ok. 1520 r.), uzyskując najsilniejszą pozycję w Gdańsku, Toruniu, Elblągu i Królewcu. Traktowani byli z pewnym dystansem, bowiem religia ta kojarzyła się z wpływami niemieckimi. Wśród szlachty (głównie w Wielkim Księstwie Litewskim) bardziej popularny był kalwinizm napływający z Genewy, zahamowany rozłamem (1562 r.) i wyodrębnieniem się arian.

¹¹¹ Szerzej: w: H. Samsonowicz, A. Wyczański, *Historia Polski, t. I do roku 1586*, Warszawa 2007, s. 218–220.

Unia lubelska zawarta była w duchu tolerancji religijnej, ale zbiegła się w czasie z reformą Kościoła i tylko nieznacznie wyprzedziła znamienne wydarzenia, jakimi były Akt Konfederacji Warszawskiej (1573) oraz unia brzeska (1596). Akt Konfederacji stanowił ukoronowanie panujących jeszcze w państwie Jagiellonów renesansowych tendencji humanizmu i tolerancji religijnej. Gwarantował równouprawnienie religijne i „*pokój między różniącymi się w wierze*”,¹¹² a tolerancja stała się zasadą ustrojową państwa. Unia brzeska, choć w założeniach miała być odnową prawosławia,¹¹³ zaważyła na kształtowaniu się tożsamości religijnej w Rzeczypospolitej. Próba podporządkowania wyznawców prawosławia papieżowi stała się bowiem załącznikiem konfliktów religijnych.¹¹⁴ Rzeczpospolita była największym w Europie skupiskiem ludności żydowskiej, a Wilno – kulturalną stolicą Żydów.¹¹⁵ Mieściły się tam żydowskie instytucje naukowe (przeniesione następnie do Nowego Jorku), rozwijał się ruch hebraistyczny.¹¹⁶ Żydzi mieli zakaz osiedlania się w Rosji, który obowiązywał przez dłuższy czas nawet po rozbiorach. Ludność żydowska, dla której rozbiory i likwidacja Wielkiego Księstwa Litewskiego były prawdziwą tragedią, długo nie mogła pogodzić się z tą sytuacją, a akceptacja rosyjskiego państwa zaczęła następować dopiero w XIX w.¹¹⁷

W okresie jagiellońskim i w okresie istnienia I Rzeczypospolitej polsko-litewskie państwo zyskało miano *antemurale* – „przedmurza chrześcijaństwa”. Określenie to było jednak bardziej pojęciem lansowanym na salonach dyplomatycznych Europy przez dyplomację Rzeczypospolitej, niż odpowiadającą rzeczywistości jej rolę w zmaganiach z imperium otomańskim. Wynikało to z niechęci monarchów i szlachty do wchodzenia do montowanych koalicji antytureckich.¹¹⁸ Długie okresy zawieranych z Turcją dwustronnych układów pokojowych stabilizowały południową granicę państwa i pozwalały realizować strategiczny interes Rzeczypospolitej¹¹⁹ (choć taka polityka wywoływała nieufność papieżstwa i dworów europejskich). Opór wzbudzało natomiast sytuowanie jej razem z państwem moskiewskim –

¹¹² Ibidem, s. 220.

¹¹³ Zawarcie unii zainicjował książę Ostrogski i prawosławni biskupi. Członkowie ruchu odnowy zmierzali do zjednoczenia Cerkwi z Kościołem łacińskim.

¹¹⁴ Na przykład w 1623 r. w Witebsku zabity został unicki biskup Jozefat Kuncewicz.

¹¹⁵ Wilno nosiło nazwę Jeruzalem Północy.

¹¹⁶ Uczniowie hebrajskich szkół w Wilnie przyczynili się do odrodzenia języka Biblii w Izraelu. Szerzej: Cz. Miłosz, op.cit., s. 105.

¹¹⁷ Ibidem, s. 105–110.

¹¹⁸ Wciąż żywa była pamięć tragicznej wyprawy Władysława Warneńczyka, poniesionej klęski i śmierci króla.

¹¹⁹ Rywalizującej z monarchią Habsburgów o wpływy w Europie Środkowej.

rywałem na Wschodnie, w roli „przedmurza chrześcijaństwa” w tej części kontynentu.¹²⁰

Istotnym czynnikiem wpływającym na ukształtowanie się tolerancji w Rzeczypospolitej był fakt, że znacznie wcześniej, jeszcze przed powstaniem polsko-litewskiego państwa oraz rozpowszechnieniem się idei reformacji w Europie, Polska nie stanowiła kraju pod względem wyznaniowym jednolitego (jak Francja, Włochy czy Anglia), przez nią przebiegała granica oddzielająca Kościół łaciński od greckiego (prawosławnego), powstałego w wyniku schizmy z 1054 r.

W połowie XVII w., wobec pogarszającej się sytuacji państwa ponoszącego militarne klęski, wzrosły wpływy kontrreformacji. Towarzyszyło temu narastanie wśród szlachty nietolerancji wyznaniowej. „*Więzy religijne zaczęły brać górę nad narodowymi, a interes panującego wyznania stał się ważniejszy od dobra państwa*”.¹²¹ Rozpoczęły się prześladowania „heretyków” obwinianych o brak lojalności wobec państwa.¹²² Utrata Kijowszczyzny spowodowała też uszczuplenie liczby wyznawców prawosławia i przystąpienie większości ludności prawosławnej wraz z hierarchami do unii brzeskiej. Nawet wówczas nie dochodziło jednak do tak dramatycznych prześladowań przedstawicieli innych religii jak w krajach Europy Zachodniej. W Koronie, choć wprowadzono pewne ograniczenia wobec różnowierców (wobec kalwinów na Litwie i luteranów w Prusach), nadal cieszyli się swobodą wyznania.¹²³ W XVIII w. ze względu na liczne przywileje,¹²⁴ które posiadała ludność żydowska, Rzeczpospolita stała się państwem o największym skupisku Żydów w Europie.¹²⁵ Pojawiały się też nieliczne przejawy nietolerancji.¹²⁶ W XVIII w., wobec spadających na Rzeczpospolitą nieszcześć ze strony niekatolickich na ogół państw, nastąpił wzrost religijności katolickiej, prowadzącej do nawracania innowierców na katolicyzm. Skut-

¹²⁰ J. Tazbir, *Polska przedmurzem Europy*, Warszawa 2004, s. 31–54.

¹²¹ J. Tazbir, *1586–1696...*, op.cit., s. 269.

¹²² Istotny wpływ miała na tę sytuację klęska poniesiona w wojnie na Ukrainie (powstanie Chmielnickiego).

¹²³ Przykładem równouprawnienia wyznań była realizacja Stanisławowa (od 1962 r. Iwano-Frankowsk), który powstał w burzliwym okresie historii Rzeczypospolitej (między 1654 a 1662 r.). Zakładając miasto, wytyczono rynek z ratuszem, a na rogach zlokalizowano kościoły katolickie i ormiański oraz cerkiew i bożnicę.

¹²⁴ Gminy żydowskie miały autonomię i samorząd w kwestiach sądowniczych i religijnych.

¹²⁵ Liczba ludności żydowskiej osiągnęła nawet 500 tys. J. Tazbir, *1586–1696...*, op.cit., s. 269–271.

¹²⁶ Szczególnie duże straty zanotowały gminy żydowskie podczas powstania Chmielnickiego na Ukrainie.

kowało to ingerencjami ościennych władców w obronie współwyznawców, które przekształcały się w stały instrument polityki wobec Polski.¹²⁷ W tym tygłu zrodził się szczególny rodzaj mentalności i wzrosła rola Kościoła katolickiego w czasie zaborów. Kościół stał się depozytariuszem nie tylko wiary, ale i polskości.

Tożsamość kulturowa

Istotną cezurę w rozwoju kultury polskiej stanowił wiek XV. Wzrost dynamiki rozwoju kultury ok. 1400 r. zapoczątkował procesy, które określiły kierunek rozwoju monarchii także w epoce nowożytnej. Bilans kończącego się średniowiecza w kulturze polskiej wiązał się nierozzerwalnie z cywilizacją zachodnią. Połączenie tradycji słowiańskiej z nurtami cywilizacji europejskiej zdefiniowało cechy decydujące o jej odrębności.¹²⁸ Możemy wyróżnić kilka procesów w zasadniczej mierze wpływających na dynamikę rozwoju kultury polskiej w epoce średniowiecza, poprzedzającej bezpośrednio kształtowanie się tożsamości kulturowej Rzeczypospolitej.¹²⁹ „W średniowieczu wykształciła się jako trwałe rys polskiej kultury jej zasadnicza orientacja na ogniska twórcze i prądy rozwojowe Zachodu oraz pewna środkowoeuropejska odrębność”.¹³⁰ Rozważna polityka monarchii jagiellońskiej w sferze kultury skutkowałą zajęciem przez Polskę szczególnego miejsca na mapie Europy w tej dziedzinie – między wschodem a zachodem kontynentu. Sztuka renesansu dotarła już wówczas do Polski, wcześniej niż do innych krajów Europy Środkowej i Wschodniej.¹³¹ W następnych stuleciach losy Polaków, Litwinów i innych narodów wschodniosłowiańskich, splatając się, określiły całokształt procesów formowania i rozwoju nowoczesnej kultury polskiej. Kilkusetletni okres istnienia Rzeczypospoli-

¹²⁷ J. Staszewski, *1696–1795 w: Polska na przestrzeni wieków*, H. Samsonowicz, A. Wyczański, J. Tazbir, J. Staszewski, T. Kizwalter, T. Nałęcz, A. Paczkowski, A. Chwalba, op.cit., s. 315.

¹²⁸ Szerzej: B. Geremek, *Zakończenie. Modernizacja kultury*, w: *Kultura Polski średniowiecznej*, op.cit., s. 910–915.

¹²⁹ Wzmocnienie monarchii jagiellońskiej i otwarcie ku Litwie, powołanie Uniwersytetu Krakowskiego i kształtowanie się środowiska intelektualnego oraz proces urbanizacji państwa.

¹³⁰ B. Geremek, op.cit., s. 914 – 915.

¹³¹ Wybitnym mecenasem sztuki okazał się król Zygmunt I Stary (1467–1548). W okresie jego panowania Zamek Królewski na Wawelu przebudowano w stylu renesansowym. Król ufundował też Kaplicę Zygmuntowską przy katedrze. Zamek ma największy renesansowy dziedziniec w Europie Środkowej i Wschodniej, a Kaplica Zygmuntowska uważana jest za perłę renesansu toskańskiego.

tej objął kilka epok kulturowych, od Średniowiecza przez Odrodzenie do Oświecenia.¹³² Największy rozwój idei Oświecenia przypadł na rządy Stanisława Augusta Poniatowskiego. Głównie to dwa stany: szlachecki i duchowny, współtworzyły kulturę państwa, a mieszczaństwo i inne stany (np. ludność żydowska, określana czasami jako odrębny stan) uczestniczyły w tym procesie w ograniczonym stopniu. Podstawą obyczajowości szlacheckiej był sarmatyzm.¹³³ Idee nowej epoki w kulturze zaczęto w Rzeczypospolitej przyjmować w końcowym okresie jej istnienia. Nastąpił wówczas rozwój sztuki, literatury i publicystyki oraz podjęte zostało dzieło naprawy państwa, jego ustroju prawnego i szkolnictwa.

3 maja 1791 r. uchwalona została ustawa rządowa, która miała istotne znaczenie w procesie kształtowania się polskiej tożsamości narodowej, stanowiąc wybitny dokument polskiego Oświecenia. Konstytucja 3 maja, choć obowiązywała zaledwie kilkanaście miesięcy, stała się częścią tradycji i tożsamości kulturowej narodu polskiego. Wywarła też wpływ na kształtowanie się tożsamości innych narodów tworzących Rzeczpospolitą, szczególnie Litwinów. Była pierwszą w Europie, a drugą po amerykańskiej (choć nie tak nowoczesną)¹³⁴ ustawą zasadniczą, wprowadzającą ustrój podobny do funkcjonującego w Anglii.¹³⁵ Dla przyszłych pokoleń nabrała symbolicznego znaczenia, wykraczającego daleko poza jej znaczenie prak-

¹³² W okresie istnienia polsko-litewskiego państwa rządy sprawowali Zygmunt II August (1520–1572) – ostatni król z dynastii Jagiellonów, oraz kolejni królowie elekcyjni.

¹³³ Polska szlachta utożsamiana była ze starożytnym ludem Sarmatów. Sarmatyzm przejawiał się poczuciem wyższości szlachty nad innymi grupami etnicznymi, przywiązaniem do wolności szlacheckiej, charakterystycznymi ubiorami (z elementami wzornictwa orientального i rodzimego), w obyczajowości oraz w lansowaniu idei mesjanistycznych (Rzeczpospolita jako „przedmurze chrześcijaństwa” na wschodzie kontynentu). W XVII w. sarmatyzm kojarzył się jednak w Europie z brakiem tolerancji i zacofaniem.

¹³⁴ Konstytucja Stanów Zjednoczonych, uchwalona 17.09.1787 r. (weszła w życie 4.03.1789 r.), była pierwszą konstytucją w znaczeniu formalnym, spisana i opartą na zasadzie suwerenności ludu i podziału władzy.

¹³⁵ Konstytucja wprowadzała rząd powoływany przez króla, ale odpowiedzialny przed parlamentem. Regulowała podstawowe kwestie społeczno-polityczne, prawa i obowiązki obywateli (prawa dla mieszczan, ale tylko z miast królewskich, np. prawo nabywania ziemi, wolność dla chłopów przybywających z zagranicy), zasady organizacji władz państwowych oraz zagadnienia związane z obroną terytorium. Zawierała też błędy, które negatywnie wpływały na jej akceptację przez część społeczeństwa (odbierała np. prawa polityczne zubożałym szlachcie i nie dała szlachcie szansy na wybór nowego króla, powołując dziedziczną dynastię Wettinów, a ustanawiając religią panującą katolicyzm, cofała się w kwestiach wolności wiary, co w końcu XVIII w. było już rozwiązaniem archaicznym. Likwidowała też Wielkie Księstwo Litewskie, co budziło niezadowolenie szlachty litewskiej).

tyczne.¹³⁶ Uchwalenie Konstytucji 3 maja spotyka się również z głosami krytycznymi.¹³⁷ Rozbiory doprowadziły bowiem do kulturowej degradacji miast¹³⁸ i asymilacji ludności w państwach zaborców. Polacy nie docenili determinacji ościennych mocarstw w dążeniu do rozbioru Rzeczypospolitej i nie wykorzystali pomyślnej koniunktury politycznej w Europie (m.in. wojny Rosji z Turcją), a 3 maja stał się raczej „testamentem konającego państwa”. Pierwsze obchody Dnia Konstytucji 3 Maja odbyły się w 1820 r.,¹³⁹ a wspólne polsko-litewskie oficjalne obchody rocznicy konstytucji i 400. rocznicy podpisania aktu unii lubelskiej – dopiero w 2007 r. Parlamentarzyści obu państw przyjęli wówczas Wspólną Deklarację.¹⁴⁰

Postrzeganie dziedzictwa kulturowego Rzeczypospolitej przez historyków współczesnych narodów, żyjących dawniej we wspólnym państwie, nie jest pozbawione różnych, często przeciwstawnych ocen. Jan Paweł II, któremu bliska była idea zbliżenia narodów, które przez stulecia współistniały w jednym państwie (w I Rzeczypospolitej), dążył w początkach swego pontyfikatu do nawiązania dyskusji nad wspólnym dziedzictwem narodów Europy Środkowej i Wschodniej (a tym samym nad tradycjami Rzeczypospolitej¹⁴¹), organizując spotkania w Watykanie w gronie naukowców pochodzących z Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy oraz środowisk emigracyjnych. Naukowcy z wymienionych krajów prezentowali na owych spotkaniach swoje oceny historycznych i kulturowych podstaw świadomości na-

¹³⁶ Według Normana Daviesa była to uchwała „ustanawiająca prawa składające się na polską tradycję; wcielenie wszystkiego, co w przeszłości Polski było oświecone i postępowe; pomnik wystawiony woli narodu życia w niepodległości; nieprzemijające oskarżenie tyranii mocarstw rozbiorowych” (szerzej: N. Davies, *Boże igrzysko. Historia Polski*, Kraków 2002, s. 496).

¹³⁷ Andrzej Chwalba uważa np., że uchwalenie konstytucji było prowokacją wobec Rosji i przyczyniło się do rozbiorów Rzeczypospolitej, która miała szanse na przetrwanie i wejście w XIX w. jako jedno z największych państw Europy.

¹³⁸ Na przykład Wilna, które na początku XIX w. było stolicą polskiego romantyzmu, a pod koniec XIX w. nie miało już większego znaczenia dla kultury polskiej.

¹³⁹ Insurekcja kościuszkowska, Księstwo Warszawskie i Królestwo Polskie nie nawiązywały do dokonań i symboli Konstytucji 3 maja.

¹⁴⁰ W deklaracji podkreślono, że konstytucja połączyła chrześcijańskie tradycje Europy i wartości Oświecenia, umożliwiła powstanie i przetrwanie przez okres zaborów, niewoli i okupacji nowoczesnych narodów polskiego i litewskiego, a także, że wartości zawarte w konstytucji (wolność wyznania, równość wobec prawa, tolerancja, podział władzy, rządy oparte na woli narodu) stały się fundamentem rozwoju społeczeństw obywatelskich w Polsce i na Litwie.

¹⁴¹ Szerzej: E. Smułkowa, *Międzynarodowe spotkanie badaczy-humanistów u Jana Pawła II na Watykanie (1 maja 1990)* [w:] *Księga pamiątkowa z okazji beatyfikacji Jana Pawła II*, red. M. Bielawski, Warszawa 2011, s. 113.

rodowej, założeń życia religijnego i kultury oraz przeszłości i terażniejszości Europy Środkowej i Wschodniej.¹⁴² Papież postrzegał bowiem Europę jako jedność w różnorodności i uważał, że „jej część środkowa, zachodnia i wschodnia są wobec siebie komplementarne”.¹⁴³

Kształtowanie się państwowości

Z tożsamością narodową ściśle wiąże się tożsamość państwowa. W zależności od sposobu analizowania zagadnienia tożsamości państwa możemy podzielić ją na tożsamość wewnętrzną i zewnętrzną. Wypadkową obu wymiarów jest tożsamość międzynarodowa państwa, należąca do tożsamości zbiorowych, pojmowana przez pryzmat jego interesów, „które są odzwierciedleniem naturalnych tendencji do obrony posiadanych wartości”.¹⁴⁴ Warunkują ją czynniki mające charakter statyczny i trwałe – tj. materialne i fizyczne¹⁴⁵ oraz symboliczne, wyrażające przyjęte wartości i normy.¹⁴⁶ Interesy państwa są siłą motoryczną jego aktywności na arenie międzynarodowej i wyznaczają cele, metody działania oraz środki ich realizacji. Powszechną formą ich wyrazu są interesy narodowe. Problem z rozumieniem interesu narodowego pojawia się w odniesieniu do państw wielonarodowych, a takim była I Rzeczpospolita. Rzeczpospolita nie tylko jednak spełniała kryteria definiujące jej tożsamość międzynarodową, ale przez prawie dwa stulecia stabilizowała sytuację polityczną w Europie Środkowej i Wschodniej. W procesie kształtowania się współczesnych narodów i zanikania w społeczeństwie tradycyjnych podziałów stanowych zaistniało też zjawisko spotykane na ziemiach Rzeczypospolitej – powstawania mniejszości etnicznych (np. Łemków, Hucułów, Kaszubów).

¹⁴² Uczestnikami spotkań byli: Hryhoryj Hrabowicz, Juozas Tumialis, Janko Zaprudnik, Zora Kipiel, Elżbieta Smułkowa, Dmytro Stepowyk, Czesław Kudaba, Jerzy Kłoczowski, Jan Skarbak, Petro Tołoczko, Anatol Hryckiewicz, Stanisław Litak, Jarosław Isajewicz, Izydor Patryło, Jerzy Turonek, Daniel Olszewski, Vitautas Merkis, Paulius Rabikaukas, Juliusz Bardach, Andrzej Kamieński, Witaut Kipiel, Marek Karp, Adolf Juzwenko, Bronisław Makowski, Czesław Okińczyc, Walery Czekmonas, Norman Davies i Daniel Beauvois. E. Smułkowa, op.cit., s. 114–115.

¹⁴³ H. Łaszkiwicz, *Jan Paweł II a Europa Środkowo-Wschodnia w: Historia jest wspólna. Jan Paweł II Wielki a dziedzictwo Rzeczypospolitej Wielu Narodów i Europy Środkowo-Wschodniej*, red. J. Kłoczowski, G. Gluch, Lublin 2006, s. 48.

¹⁴⁴ S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa...*, op.cit., s. 33.

¹⁴⁵ Geograficzne, historyczne, demograficzne, ustrojowe, ekonomiczne i wojskowe.

¹⁴⁶ Kulturę, ideologię, prawo, instytucje. S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa...*, op.cit., s. 26–27.

Nacjonalizm etatystyczny, oparty na politycznym dążeniu do osiągnięcia suwerenności państwowej, przyjmuje na ogół jedną z dwóch sprzecznych form – nacjonalizmu społeczności większościowych lub mniejszościowych. Reprezentantem nacjonalizmu większościowego, występującego u narodów i grup zmierzających do zachowania swoich wpływów, na obszarze Europy Środkowej i Wschodniej jest Rosja. Nacjonalizm społeczności mniejszościowych pojawia się u narodów, u których występuje zagrożenie podstaw bytu lub dążenie do uzyskania suwerenności.¹⁴⁷ Do narodzin idei państwa narodowego oraz ideologicznego i politycznego nacjonalizmu w Europie przyczyniła się w decydującej mierze rewolucja francuska, której skutkiem było powstanie we Francji państwa narodowego. W Średniowieczu, ani tym bardziej w Starożytności, nie znano pojęcia narodu ani państwa narodowego. Istotna była jedynie przynależność etniczna, a państwa istniały zasadniczo jako struktury terytorialne. W okresie Odrodzenia w miejsce odrzucanych wartości chrześcijańskich pojawiło się zapotrzebowanie na idee kształtujące odrębność etniczną, definiowanie interesów grup i w konsekwencji własną tożsamość narodową. W ślad za głoszonymi ideami poszły tendencje do kształtowania się państw narodowych.¹⁴⁸

Na obszarze Rzeczypospolitej przejawy nacjonalizmu uwidoczniły się w okresie powstania Chmielnickiego, gdy część kozaczyzny zaczęła lansować idee własnego państwa.¹⁴⁹ W Europie Środkowej i Wschodniej przejawy nacjonalizmu pojawiły się po I wojnie światowej i rozpadzie trzech imperiów – rosyjskiego, austro-węgierskiego i osmańskiego. Na części ziem Rzeczypospolitej powstały wówczas nowe państwa: kraje bałtyckie oraz II Rzeczpospolita. Dążenia nacjonalistyczne zarysowały się na Ukrainie, ale nie doszło wówczas do powstania państwa ukraińskiego,¹⁵⁰ które mogło przetrwać.

W okresie 20-lecia międzywojennego w Europie Środkowej i Wschodniej nastąpiło zderzenie różnych form rywalizacji narodowej. W II Rzeczypospolitej rywalizacja dotyczyła ruchu federalistycznego i narodowego.

¹⁴⁷ Na przykład współczesna Słowacja, gdzie są widoczne nacjonalistyczne zachowania wobec mniejszości węgierskiej.

¹⁴⁸ Zaczęto propagować nacjonalistyczne ideologie głoszące poczucie nadrzędności własnego narodu i konieczność podporządkowania mu życia jednostek.

¹⁴⁹ Miało ono funkcjonować w ramach systemu politycznego Rzeczypospolitej – tzw. zborowska *Deklaracja łaski*. J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław 1988, s. 173.

¹⁵⁰ Funkcjonująca przez krótki okres na wschodnich i centralnych terenach obecnej Ukrainy Ukraińska Republika Ludowa posiadała pełne atrybuty suwerenności (administrację, służby zagraniczne i wojsko), a jej formalną niepodległość, trwającą do traktatu ryskiego, uznały liczne państwa Europy, w tym Polska i Łotwa.

Jednym z przedstawicieli federalistów, związanym z Piłsudskim i głoszącym idee odbudowy wielonarodowej Rzeczypospolitej, mającej chronić region przed wybuchem nacjonalizmów, był Stanisław Swianiewicz. Uważał, że odbudowanie niepodległej Polski po I wojnie światowej musi pociągnąć za sobą również odbudowanie niepodległości Litwy, Białorusi i Ukrainy, aby w przyszłości utworzyć wspólną Rzeczpospolitą.¹⁵¹ II Rzeczpospolita musiała zmierzyć się w 1920 r. z rewolucyjną Rosją w walce o miejsce i przywództwo w Europie Środkowej i Wschodniej. II wojna światowa ponownie rozbudziła tłumione nacjonalizmy w tej części kontynentu. Czystki etniczne, zbrodnie i ludobójstwo, wysiedlenia ludności Kresów Wschodnich zniszczyły zapewne bezpowrotnie wielokulturowość wschodnich ziem Rzeczypospolitej.

Kolejny etap odradzania się nacjonalizmów we wschodniej Europie nastąpił po rozpadzie ZSRR w 1991 r. Na przykład Litwini wciąż postrzegają polskość jako zagrożenie dla tożsamości litewskiego państwa. Na zachodniej Ukrainie widoczny jest kult Bandery, a na istotną siłę polityczną zaczyna wyrastać nacjonalistyczna partia „Swoboda”.¹⁵² Ideologia ukraińskich nacjonalistów bazuje na szacunku do UPA oraz nienawiści do Rosji, Polski, Europy Zachodniej i procesu integracji europejskiej. Niepokojące przejawy nacjonalizmu można też zauważyć we współczesnej Rosji.

Wraz z końcem epoki jagiellońskiej ukształtowała się świadomość europejska Polaków. Janusz Tazbir stawia hipotezę, że już samo sąsiedztwo z ludami Azji (np. z Ormianami, Tatarami, Karaimami) sprzyjało szybszemu dojrzewaniu tej świadomości. W państwach graniczących ze światem muzułmańskim (np. w Hiszpanii, Francji, Polsce, Austrii i Węgrzech) istniało bowiem znacznie większe poczucie tworzenia w Europie wspólnoty chrześcijańskiej (*respublica christiana*). Podobnie też państwa, w których katolicyzm nie był wyznaniem panującym (lecz np. luteranizm, kalwinizm lub anglikanizm), zaliczano wówczas do chrześcijańskiej wspólnoty euro-

¹⁵¹ Według Swianiewicza ostatecznym celem Polski, Ukrainy, Białorusi i państw bałtyckich powinno być utworzenie związku państw (określanego jako Międzymorze). Po II wojnie światowej Swianiewicz, licząc na upadek systemu komunistycznego, przekonywał o konieczności współpracy narodów dawnej Rzeczypospolitej w dążeniu do ponownego utworzenia „Commonwealthu” wschodniej Europy. Szerzej: P. Zychowicz, *Niż Swianiewicza*, „Rzeczpospolita”, 11–12.12.2010.

¹⁵² „Swoboda” powstała na bazie radykalnej i antyrosyjskiej Social-Narodowej Partii Ukrainy, a jej zapleczem stał się Lwów i Iwano-Frankowsk (Stanisławów do 1962 r.) – historyczne bastiony (jeszcze z czasów austriackiej Galicji) ukraińskiego nacjonalizmu. P. Smolar, *Zapatrzeni w Bandere*, „Le Monde”, 17.02.1010.

pejskiej. Jednym ze zworników i wyznaczników europejskiej tożsamości i kultury była również łacina, której używanie w Europie stało się powszechne od XV w. (używana też w Rzeczypospolitej).

Widoczna jest różnica między wyobrażeniami elit Rzeczypospolitej, które sytuowały ją w kręgu kultury śródziemnomorskiej (między Francją i Włochami), a postrzeganiem polsko-litewskiego państwa w Europie Zachodniej, które uważano za kraj położony między Europą a Azją (np. humaniści włoscy określali narody na północy Europy mianem barbarzyńców, a jako jeden z nielicznych polemizował z nimi Erazm z Rotterdamu). Dowodem europejskiej tożsamości Rzeczypospolitej w XVI w. był np. fakt, że Kraków i Królewiec aspirowały do miana ośrodków europejskiej kultury (obok Paryża, Rzymu, Neapolu, Florencji, Bolonii, Wenecji, Padwy, Pragi, Oksfordu). Choć początki cywilizacji europejskiej związane są z dziedzictwem antycznym (Grecji i Rzymu) oraz kultury Celtów, Germanów i Słowian, to w historii Europy chrześcijaństwo stanowi element kluczowy. Czynnikiem w dużym stopniu decydującym o europejskiej tożsamości Rzeczypospolitej była więc jej przynależność do chrześcijańskiego kręgu kulturowego.

Trudno jednoznacznie ocenić, w jakim stopniu kulturowe dziedzictwo Rzeczypospolitej wpłynęło na porozbiorowe losy i współczesność Polski, Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi i Ukrainy. Wydaje się jednak, że obecność Polski i państw bałtyckich w Unii Europejskiej jest dowodem wyznawania przez narody tych krajów europejskich wartości, które były jednym z fundamentów istnienia Rzeczypospolitej Wielu Narodów. Fenomen dziejów I Rzeczypospolitej polega też na tym, że chociaż to głównie w Polsce i na Litwie kulturowe i cywilizacyjne dziedzictwo dawnego państwa stało się stymulatorem życia społecznego, politycznego i gospodarczego, wydaje się, że i w pozostałych krajach przyczyniło się ono w istotnym stopniu do kreowania koncepcji rozwoju i współpracy międzynarodowej oraz uczestnictwa w procesach integracyjnych zachodzących na kontynencie.

Warto też dostrzec działania papieża ze Wschodu wspierające proces integracji europejskiej. Jan Paweł II w symbolicznych słowach (wypowiedzianych w Watykanie w 2003 r., w przededniu rozszerzenia UE) – „*od unii lubelskiej do Unii Europejskiej*”, podkreślał, że realizowany proces integracji nie może czerpać wyłącznie z tradycji krajów Europy Zachodniej, ale powinien też korzystać z wielokulturowości i doświadczeń integracyjnych narodów Europy Środkowej i Wschodniej, w tym także dostrzegać wkład narodów dawnej Rzeczypospolitej w kulturowe dziedzictwo kontynentu. Zjednoczona Europa powinna bowiem oddychać „dwoma płucami” – wschodnim i zachodnim.

Abstract

Historical Processes of National and Religious Identification of the Former Commonwealth of Two Nations

The formation of nations is the outcome of complicated processes, of which the most important are historical processes. The ethnic definition of a nation includes traditions, customs, folk culture and religious beliefs as a part of cultural community. The symbolic beginning of the modern Polish nation was the year 1569. At that time, noblemen were the nation. The analysis of the process of nation forming in the territory of the Commonwealth concerns the genesis of Poles, Lithuanians, Latvians, Estonians, Belarusians and Ukrainians, and also, to some extent, Russians. The national identity of the Polish-Lithuanian state was defined by its federal system, the nobility democracy and elective monarchy, its multicultural, multireligious and multiethnic nature. The Commonwealth of the XVI and XVII centuries was the phenomenon of *antemurale* – ‘the rampart of Christianity’.

The idea of bringing about a rapprochement between the nations of the former Commonwealth was approved by Pope John Paul II who supported European integration. The Pope believed that in the process of European integration one should not draw solely from the experience of Western countries but one should also appreciate the cultural heritage of the Middle and Eastern European nations together with the former Commonwealth of Two Nations.